

Eskiçağ Mezopotamyası'nda Tanrı Algısı

Vahyettin AYGÜN^{1,a}

¹ Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü- Ankara / Türkiye

Başvuru tarihi: 25 Haziran 2016

Düzeltilme tarihi: 12 Aralık 2016

Kabul tarihi: 11 Ocak 2017

Öz

Antik Mezopotamya coğrafyasında yaşamış toplumların dini ritüelleri ile ilgili yapılan arkeolojik, filolojik ve akademik çalışmalarda, bu toplumların dinsel ve tanrısal yaklaşımları yansıtılmaktadır. Söz konusu çalışmalar neticesinde elde edilen bilgiler ışığında, Mezopotamya da varlık göstermiş toplumların genelinde tanrıların varoluş gerekçesine olan ilginin ve bu tanrıların özelliklerinin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Eski Mezopotamya toplumlarında, tanrıların yaratılışı ile varlık gerekçelerinin yaşantılarına olan etkileri üzerinde durulmuştur. Mezopotamyalıların bu tanrılarla ilgili hayata olan bakış açıları ve inançları çerçevesinde, tanrılarına karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları görevlerinin de neler olduğu işlenmiştir. Mezopotamyalıların *mistik/gizemli* düşünce dünyaları ile bilinçaltına anlam verilerek o dönemin inanç dünyasında, toplumların tanrıları ile ilgili kavramlarının neler olduğu bu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tanrı, İnanış, Yaratılış, Kozmik, Din, Mezopotamya

^a Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, No:45/45-A, 06100 Sıhhiye/Ankara/Türkiye.
e-posta: vahdetaygun01@gmail.com

doi: 10.18506/anemon.295492

URL: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Copyright © 2013-2017 Muş Alparslan Üniversitesi

Perception of God in Ancient Mesopotamia

Abstract

In archaeological, philological and academic studies about the religious rituals of the communities that lived in the geography of Ancient Mesopotamia, the religious and divine approaches of these societies are reflected. In the light of the information obtained in the context of these studies, the interest of the existence of the gods in the whole of the Mesopotamian societies and the characteristics of these gods have been emphasized. In ancient Mesopotamian societies, the creation of the gods and the reflection of the gods on their causes of existence are emphasized. Within the framework, Mesopotamians' views and beliefs concerning these gods, the tasks they are obliged to perform against their gods have been handled. Meanings have been given to the Mesopotamian's mystical / mysterious thought worlds and subconscious, so it has been attempted to put forward what the concept of the gods of the society was in their world of faith.

Keywords

God, Belief, Creation, Cosmic, Religion, Mesopotamia

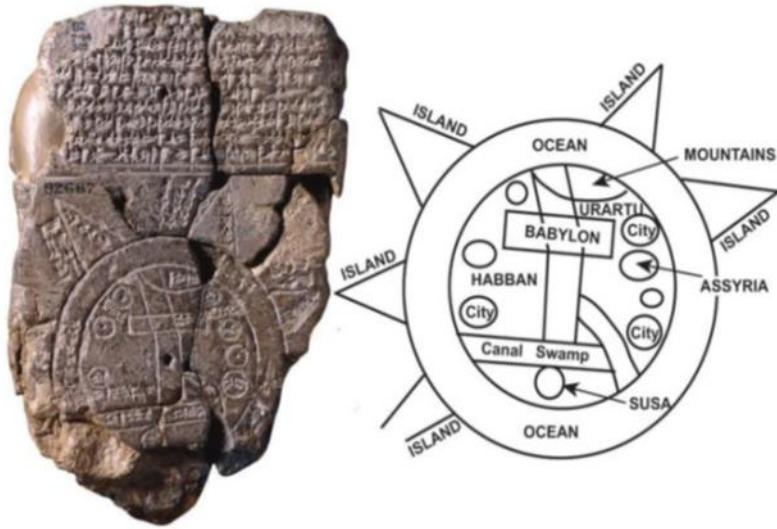
1. GİRİŞ

Tanrılar vatanı olan kadim Mezopotamya coğrafyasının mahiyetinden bahsedecek olursak, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları, batıda Suriye Çölü ile çevrili alana verilen isimdir. Bu bölge için doğal sınırlara sahip olmayan, diğer bir ifade ile çevre kültürlerle etkileşime geçmiş bir coğrafyada diyebiliriz. Bu bölgenin çevre coğrafyalara etkisine karşın, dezavantajı da birçok istilalara ve kültürel etkiye açık olmasıdır. Bundan dolayı o dönem bölge toplumlarının *kozmo-etnik* yapısı farklılık göstermesine rağmen, kültürel durum ve tanrıya bakış açısı çok da farklılık göstermemiştir. Mezopotamya'daki bu durum kavimlerin birbirlerine olan etkileşimi ve kültürel aktarımlarından kaynaklanır.

Mezopotamya medeniyeti kendine özgü coğrafi ve kültürel şartlarla büyüyüp gelişmiştir. Bu nedenle Mezopotamya'yı etkisi altına alan dağlar, ovalar, ırmaklar ve mevsimlerin yanı sıra güneş, ay ve yıldızların kozmik ritmi bu medeniyetin temelini oluşturmuştur (Jacobsen, 1977: 127). Bu bağlamda coğrafi yapı ve iklim üzerinden insanoğlunun yaşamını değerlendirirsek, bir bölgenin coğrafyası yani yeryüzü şekilleri ve iklimi (dağları, arazi yapısı, mevsimleri, su kaynakları) ile benzeri etkenleri, insanı bunlarla uyumlu düşünmeye ve yaşamaya sevk eder. Yani bu fiziksel etken, yaşamsal faaliyetlerini ve inançlarını da etkiler. Fırat ve Dicle nehirleri örneğinde olduğu gibi bu nehirler, diğer nehirlere benzetilmesi ile birlikte akış özelliklerinin ne zaman farklılık göstereceği bilinmemesi, sel gibi doğal afetlerin insanın yaşamsal özgürlüğüne tehdit olabildiği gibi... Mezopotamya'da doğanın insanın kontrolünde olmaması, insanın duygu ve düşüncelerini olumsuz yönde etkileyeceği ortadadır (Jacobsen, 1977: 127).

Genel olarak iklim ve coğrafya etkisinin günümüzde de olduğu gibi insanın ten ve göz rengini, duygularını, düşüncelerini, karakterini, rüyalarını, dilini, kültürünü etkileyebildiği gibi insanların inancını ve tanrıya olan bakış açısını da etkilemiştir. Örneğin Mısır'daki güneş tanrısı "Ra" ve Mezopotamya'daki Tanrı "Utu/Şamaş'ın" fonksiyonları bağlamında bu tanrıların kendi toplumlarına olan etkisinin göstergesi olarak güneşin, doğuşu ve batışına yüklenen anlamlar, güneşin yeryüzüne olan yaşamsal etkilerinden dolayı insanların güneşe olan bakış açılarını da değiştirmiştir denilebilir. Güneş ve gün ışığının her yere ulaşmasına paralel olarak Mezopotamyalılar güneşe insanları korumanın ve adaletin tesisi gibi görevler yüklemiştir (Black ve Green, 1992: 182).

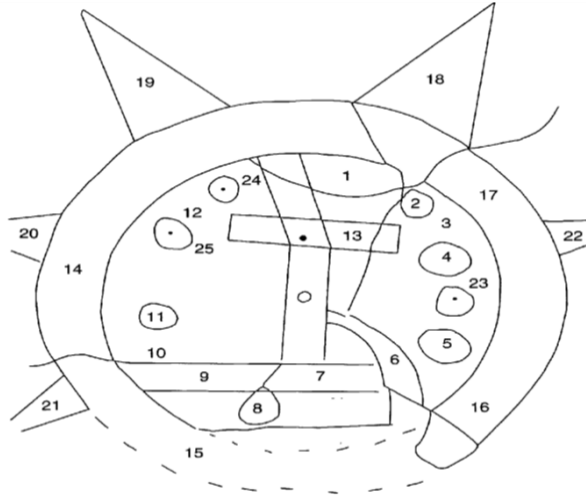
Şekil 1: Eskiçağ' da Babil Dünya Haritası

Kaynak: Godawa (2011)

Babillilerin Şekil 1'deki dünya haritasında görüleceği üzere Babil'i de kapsayan bölge, düz bir disk ile tasvir edilmiştir. Haritada kozmik sularla yani yaratılışın temeli olan sular ile çevrili olan imparatorluk, bilinen bölgelere dışarıya uzanan sular, yani nehirler ile bağlanan ada konumunda algılanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir toplumun bulunduğu coğrafya, yeryüzü şekilleri ve buna bağlı olarak iklimi, insanın düşünce dünyasında tanrıların ve fonksiyonlarını da belirlemiştir diyebiliriz. Hatta bu duruma örnek olarak Musul'daki *Ninova/Niniveh* bölgesinde günümüzde de yaşayan *Y/Ezidi* toplumunun dini ritüellerinde güneşin bir nevi tanrı pozisyonunda olması bu duruma örnek gösterilebilir. Babil dünya haritası tasviri Babil öncesi ve sonrası medeniyetlerde de görülmüştür (Godawa, 2011: 4). Yukarıdaki belirtilen özelliklere ve bilgilere paralellik gösteren bir diğer harita da Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2: Babil Dünya Haritasının Yer Tespit Çizelgesi

Kaynak: Horowitz (1998)

Harita üzerindeki bölgelerin tarihi metinlerdeki transkripsiyonu aşağıda açıklamalı bir şekilde belirtilmiştir. Aşağıdaki tablet transkripsiyonunun dördüncü satırında belirtildiği gibi bir ismin bir bölge adına, kralına ve tanrısına verilmesi yani Asur Ülkesi, Kral Aşşur, Tanrı Aşşur gibi aynı isimlerin toplumda zikredilmesi, tanrıların aslında isimleri ile başka yerlerde anılmasına, otoritenin yegâne temsilcisi olarak görülmesinden dolayı denilebilir.

(i)	<i>ša-du-ur</i>	<i>Dağ</i>
(ii)	<i>uru</i>	<i>Şehir</i>
(iii)	<i>ú-ra-áš-tu[m]</i>	<i>Urartu</i>
(iv)	<i>kur aš-šur^{ki}</i>	<i>Asur Ülkesi</i>
(v)	<i>dér(BAD.AN)^{ki}</i>	<i>Duvar (Horowitz, 1998: 22).</i>

İnanç bağlamında coğrafya ve tanrı açısından konuya diğer bir örnek aşağıdaki *Kt.n/k 504* nolu metinde: Anadolu'da yerli bir krallık tarafından tutuklanan Asurlu bir tüccarın savunmasında, Tanrı Aşşur'un hançeri üzerine yemin eder. Yerli Anadolu kimseler gibi nehre giderek suçsuzluğunu kanıtlama fırsatı verilir. Sonuç itibari ile nehre atılıp kurtulması onun tanrı tarafından suçsuzluğunun ispatı olması, tanrıların her alanda olduğu gibi suç ve ceza konularında da Mezopotamyalıların başvuru mercii olmuştur denilebilir.

(i)	<i>Kt.n/k 504</i>
(ii)	<i>S/19 um-ma kà-ru-um-ma li-zi-iz</i>
(iii)	<i>S/20 <ÍGÍ> GÍR ša A-šur li-it-ma</i>
(iv)	<i>S/21 ú-ul ki-ma DUMU a-li-kà</i>
(v)	<i>S/22 a-na i-id li-li-ik</i>
(vi)	<i>S/23 ší-ma-am mi-ma lá iš-ú-mu-ma (Günbattu, 2000: 1-13).</i>

2. MEZOPOTAMYALILARIN TANRI DİYALEKTİĞİ ÜZERİNE

Bu bağlamda birçok coğrafyanın tanrıları ve mitosları gibi Kadim Mezopotamya'nın da kendine has karakterleri ve hikâyeleri vardır. Görkemli ve gizemli uygarlıkların doğduğu yer olan Mezopotamya; insan yaşamının bütün yönlerini ve onların bağlı olduğu tanrıları ele alan metinlerin de anlattığı zengin miras, bu kültürel merkezden günümüze ulaşmıştır (Hattstein, 2000: 16). Bu nedenle Mezopotamya'da insan denilen varlık için tüm yaratıcı sonuçlar önce hayal etmekle başlar diyebiliriz. Bu coğrafyada insan için tanrılara karşı kendi iradesinden, kişiliğinden ve özünden uzaklaşarak, ruhunu zayıflatarak kutsi gördüğü irade önünde kendi iradesini reddetmeye, kendi bilinç ve zekâsına az yer vermeye mecbur etmiştir. İnsanların kendisini seçme ve özgür kılma hürriyetinden de yoksun bırakmıştır denilebilir. Bu bağlamda mistik bir yaşama sahip olan Mezopotamyalı insanın bilinçaltının da incelenmesi gereken alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezopotamya toplumları tanrıların yaratılışına, kozmos rolünün sınırlarına, tanrıların günlük rutin işlevlerine ve bu gibi metafizik olaylara anlam yüklemeyi önemsenmişlerdir (Rochberg, 1996: 475-485).

Mezopotamya'nın bilinen tanrılarının genel özelliklerinden de bahsedecek olursak, bu coğrafyanın tanrılarına olan yaklaşım mitolojik ve psikolojik bakış açısıyla değildir. Çünkü Mezopotamya tanrıları ile ilgili bilgiler ve anlatımlar eskiçağ mitolojik belgelerinde daha belirgin anlaşılır. Bu mitolojik belgeler bilinen ve görünen dünyanın çok ötesinde bir gücü temsil eden tanrılardan bahseder (Segal, 2012: 71). Eski Mezopotamya insanı, tanrıya ve doğaya anlam verme gerekliliği ile hep karşılaşmıştır. Her şeyden önce yaratılışı gerçekleştiren yegâne güç olan tanrı kavramı, bu insanları derinden etkilemiştir. Bu insanlar için tanrı esasen bir arayış, elde edilemez, gözler önüne sergilenemez, ulaşılmaz bir güç olmuştur denilebilir. Böylece insanın en büyük uğraşı da yenilgisi de tanrı imgelemleri ile başlayan, yani zihnin uzanış biçimi olarak nesneleştirdikleri mitolojik tanrısal varlıklardır. İnsanoğlu böylece kutsal gördüğü değerlerini, ulaşamadığı bir tanrı özlemine bağlar (Ergüven, 1996: 141). Bu yaklaşım insanların tanrılarına hayati anlamlar yüklemesi ile gerçekleşir.

Eski Mezopotamya insanların genellememekle birlikte, tanrılarına yönelik totem tarzı yaklaşımlara sahip olan bu insanlar, doğanın kendi sorunlarını yine kendi yöntemleri ile çözebileceğine inanmışlardır diyebiliriz. Bu çözümlenmede insanın imgeleminde beslediği ya da umut ettiği gibi acıma ya da koruma gibi niteliklere rastlanmaz. Bu reel yaklaşımı örneklendirecek olursak, insanın elma özlemi, insanı dışarıda varlığı olan elmaya yöneltir. Elma gerçektir. Ama bir tanrıya kavuşma özlemi, dışarıda hiçbir zaman nesnesini bulamaz. Elma özlemi ile kavuşulan elma; tanrı imgelemleriyle bulunamayan, kavuşulamayan tanrıdan daha gerçektir (Ergüven, 1996: 141) denilebilir.

Bu coğrafya insanların düşünce dünyası, verilen örnekte olduğu gibi; reel olan bu maddi yaklaşımdan dolayı yaşamlarında hep bir arayış içerisinde olmuşlardır. Esasen çok tanrıcılığın temel güdüsel sebeplerinde bu tarz arayış biçimleri yatar. Bu insanların birden çok tanrıya yönelme sebeplerinden biri de kâinatta vuku bulan kozmik olayların bir tek irade tarafından yapılamayacağını düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Mezopotamyalıları bu düşünce tarzına iten nedenlerden biri de o insanların yaşamsal ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamamaları ve doğayı tek başlarına müdahale ederek kontrol altına alamamalarından kaynaklanır. İnsanların kendileri açısından yaşamlarına

olan bu tür olumsuz gerçeklikler, insanları farklı düşüncelere sürüklemiştir. Bu yaklaşım bağlamında, bir varlığın, diğer bir varlığa ihtiyaç duymadan var olabileceği düşüncesi, yani tek tanrıcılıktaki Allah kavramı gibi, çıkış noktası olarak gördükleri bir yaratıcının olabileceğini düşünceleri o dönemde de muhtemeldir diyebiliriz. Mezopotamya tanrılarının ve dinlerinin kısa tarihini oluşturmak zordur. Çünkü farklı alanlardaki dinlerin panteonları da birbirinden farklıdır (Johnson, 1). Bu çeşitlilikten bölgenin ne kadar etnik oluşumlu ve zengin kültüre sahip olduğu da anlaşılır. İnsanlar tanrılarını kendi güçlerine ve kaderlerine hükmettiklerini bildikleri için onlardan yardım bekler ve kabul olup olmayacağını bilmedikleri halde kurbanlar sunarlar. Bundan dolayı Mezopotamya da tanrılarının ezelden beri evrene hükmettiklerine dair inanç, aynı zamanda onların güçlerinin hesaplanamaz olduğu inancını da güçlendirmiştir (Uhlig, 2006: 30).

Mezopotamya toplumlarında dünya üzerinde görülemeyen ve vazgeçilmez olduğu için gerçekliğinden de kuşku duyulmayan doğaüstü bir âlemin olduğuna inanılırdı. Bu âleme anlam yüklenerek daha kutsal hale getirmeye çalışmışlardır. Kısacası evrenin büyük bir tanrılar topluluğu tarafından tutulup yönetildiğini düşünüyor ve bu tanrılarında insanlara benzeyebileceği tasavvur ediliyordu (Bottero, 2006: 11). Buradan anlaşılıyor ki tanrılarında fiziksel olarak kendileri gibi insan olabileceğini; fakat insanüstü güce sahip olduğuna inanmışlardı.

Toplumların bu yaklaşımına dair; dinin ve tanrının bir değere sahip olup olmaması değil, bir toplum ya da bir insan adına hangi değeri yansıttığı düşünülmüştür. Bu düşünüş biçiminde, tanrılar ve dinlerin toplumlara göre değiştiği söylenebilir. Fakat ortak yön olarak Mezopotamyalılar, Eski Yakındoğu'daki komşu kültürlerdeki gibi rüyalara, göksel olaylara ve kurban sunularına inanırlardı. Gökler, kehanetler, tanrılarını içeren göksel cisimlerin tezahürü, özelliği ve gelişimi gözlemlenerek spesifik gök işaretleri anlaşılmasına çalışılmıştır (Rochberg, 2004: ix-x). Bunlara getirilen yorumlama ve yakıştırmaya örnek tanrılar olarak İstar/Venus, Ninurta/Merkür ve Satürn, Marduk/Jüpiter (Taylor, 2006: 41-57). Nergal/Mars, Şamaş/Güneş ve Sin/Ay (Rochberg, 2004: ix-x). Benzeri şekilde yorumlama ve yakıştırma yapılmıştır. Nitekim Mezopotamyalıların tanrılarını ile olan ilişkilerinin benzerlerine çevre kültürlerde de rastlanılmasını şu şekilde açıklayabiliriz. Kadim Yakındoğu toplumlarının diyalektiği için, bu tür konularda birbirine benzer ortak akıl yürütme yetisine sahiptirler denilebilir.

Bu coğrafyada inanç ve tanrı istemi, bir toplum veya bir insanda en yüksek erdemleri bir varlıkta simgeleştirme ve cisimleştirerek en yüce olanı temsil etme arzusundan kaynaklanır (Nietzsche, 2014: 197). Eski Mezopotamya insanının zihninde tanrı, gerçekleşen bir hadisenin kaynağı olarak kabul edilirdi. Varoluşsal bir noktadan bakıldığında hadisenin çıkış noktasının Tanrı'nın bir eylemi olarak görüldüğüdür (Bultmann, 1958). Nitekim bunu Sümer ve Sami kavimlerinde de görürüz, insanın ve evrenin yaratılışında olduğu gibi. Böylelikle gerçekleşen her olay bir tanrıya atfedilme zorunluluğundan birçok tanrının bulunduğu bir inanç sisteminin oluşması kaçınılmazdır. Vuku bulan hadiselerin insanları üzerine bıraktığı iyi ya da kötü etki aynı şekilde öfkeli ve merhametli tanrılarını ortaya çıkmasına neden olmuştur. İçinde buldukları refahın devamı ya da gazabın def'i için failleri memnun etme gereği tapınaklar, ritüeller ve sunular gibi olguları doğurmuş olmalıdır.

Mezopotamya'da bir hakikatin anlaşılmasında, yaratıcıyı ve hayatı düşünen, bunlara anlam yüklemeye çalışan insanlar için, fizyolojik olan “*etki-tepki*” davranışının yerine örneğin; “iki saatin bir saatçi tarafından önceden kurulup, artık hep aynı saati, aynı dakikaları, aynı saniyeleri göstermesi” (Leibniz, 1949: vii) örneği gösterilebilir. Önceden kurgusu ayarlanmış, zamanın düşünüş perspektifiyle uzlaştırılmayan “*ruh/beden*” ilişkisinin fizyolojik yönünün ağır bastığını görürüz. Bu duruma dönemin çok tanrıcılığı ile günümüz tek tanrıcılığın arasındaki temel farkta denilebilir. Bu bağlamda o dönemde Mezopotamya toplumlarında, inanç ve insan arası araçlar, yani insanların kendileri ruhun rolünü pasif hale getirmişlerdir denilebilir. Yaratıcıyı ve evreni anlamaya açıklık getirmek için hiç durmadan tanrı müdahalesinin yani her an insan dışı gerçekleşen ve ilahi olan mucizeyi zorunlu kılan hakikat, insanlar tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır denilebilir. Bu duruma örnek olarak ruh ile beden, insan denilen varlıktaki birleşim özellikleri itibariyle yaratılan yaratıcı tarafından tasarlanarak yaratılmasına ve kendisinden olmasına, yani bu kutsi ve ulvi birleşime Herodotus'un dediği gibi “*İnsanın kaderi ruhunda saklıdır*” (Adler, 1995: 97) denilebilir. Fakat Eski Mezopotamya kavimlerinde bu tarz düşüncenin olmamasının sebebi totem ve paganizme, pragmatist açıdan yaklaşımlarındandır. Yani tanrıların ihtiyaçlar için yaratıldığını düşündükleri içindir. Dönemin insanları yaratıcıyı, hayatı, simgeci ve cisimci olarak anlamaya çalışmışlardır. Bu düşünüş tarzının ve Mezopotamyalıların insanların bilinçaltının bu konularda ne kadar derinlik kazandığının bir kanıt olduğu düşünülebilir.

3. MEZOPOTAMYA’NIN İYİ BİLİLEN TANRILARI

Bu kadim coğrafyanın insanlarında ön yargıların yoğun şekilde yaşandığı görülür. Bu ön yargıların, inanç ihtiyacının kodlanmasından doğduğunu söyleyebiliriz. Tanrı tasavvurlarındaki bu ön yargıların sınırları içine yalnızca insanları değil hayvanları, bitkileri, cansız varlıkları ve kozmik unsurları da ekleyebiliriz (Jung, 1982: 48). Nitekim bu durumu tanrıların yaratılış ve oluşturuluş şekillerinden anlarız. Arkeolojik ve filolojik verilerden elde edilen bilgiler ışığında tanrı, tanrıça ve fonksiyonu farklı tasvirlerle sahip olan tanrılardan “*Enki/Ea, Marduk, Utu/Şamaş, Aşşur, Ninurta/Ningirsu, Adad/İşkur, Nergal, Ereškigal, İshara, Gula, Martu*” (Black ve Green, 1992: 182). Bu duruma örnektir. Benzeri birçok tanrı tasvirlerini içeren mühür baskıları, kabartmalar, objeler ve yazılı belgelerde bilinmektedir.

Eski Mezopotamya'daki çok tanrıcılığın varlığı anlaşılabilmesi için, tanrılar ve fonksiyonları sistematik biçimde belirlemekle gerçekleşir. Çünkü oldukça fazla olan bu tanrıların birçoğu iyi biliniyor ve bu tanrıların en eskileri ve kalabalık olanları Sümerliler tarafından düşünülmüş ve yaratılmış olanlardır. Sami kavimleri bu konuda daha geri planda kalmışlardır. Mezopotamya panteonunu ilk oluşturan topluluk Sümerlilerdir (Uncu, 2013: 349). Hayal güçleri geniş olan ve neden sonuç ilişkisi kurabilen Sümerliler, bu tanrıların her birinin varlığını, varlık sebebini ve işleyişini sorun olarak gördükleri dünyadaki büyük hakikatlerle bağlamışlardır (Bottero, 2012: 111). Kadim Mezopotamya insanların zihni, tanrıları ve oluşturulan tanrı topluluklarının tümünü aynı önemde ya da derecede görmemiş olmaları muhtemeldir. Eski Mezopotamya tanrıların esasen hiyerarşik sıralamaya almak daha mantıklıdır. Çünkü Mezopotamyalılar doğüstü efendileri olan tanrıların dünyadaki fonksiyonlarına göre şekillenen bir hiyerarşik yapı içine sokmuşlardır. Tanrılar sıralamasında monarşizm egemendi. Otorite piramit şeklinde

dağılıyordu. En tepede krallık tahtında tanrı Enlil bulunuyordu. Yanında onun önceli olarak kabul edilen öz babası Anu vardı. Tanrı Anu otoritenin itibarını ve manevi yönünü koruyordu.

Sümerolog ve teologlara göre Sümer panteonu içinde yapılan daha önemli bir ayırım söz konusuydu. Yaratıcı olan ve olmayan tanrılar ayrımıydı. Hava, su ve yeri kontrolünde bulunduran tanrılar, yaratıcı tanrılar olduğu ve bütün diğer kozmik oluşumları da yaratıcı tanrılar tarafından yaratıldığı düşüncesi benimsemişti (Kramer, 2002: 155). Tanrılara olan bu bakış, tanrılarının özellikleriyle ilintilidir. Fakat varlığını sürdüren büyük tanrılarının çoğunluğu ikinci bin yılın ortalarından sonra eski Sümer isimlerinden çok Sami isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Bu değişimlerin en önemlilerinden “An/Anu, Enki/Ea” olması gibi. Bu isimlerin değişerek varlığını sürdürmelerine de Samilerin, Sümer dini mirasını da içselleştirdiğini söyleyebiliriz (Bottero, 2012: 241). Bu dini ve kültürel etkileşimin süre gelmesinde yatan sebep olarak da kültürlerin birbirilerini yok etmeyerek, aksine birbirilerine yenilik katarak devam etmesidir denilebilir. Bu dönemde pek çok tanrı sadece isim olarak belirlenebilmiştir. Bunlar görev ve fonksiyonları itibarıyla tespit edilememiştir. Mezopotamya tanrılarına özgü bir diğer genel özellik de tanrılarının her zaman haklı olmasıdır (Jacobsen, 1977: 218). Bu duruma kavram tanrısal güce atfedilen bir boyun eğme de diyebiliriz. Bu yaklaşımın temel sebebi ise her zaman güç ve otoritenin tanrılarının yanında yer almasına bağlayabiliriz (Jacobsen, 1977: 221).

Sümer panteonunun tanınmış, büyük ve önemli tanrılarının isimleri değişerek diğer dönemlerde de karşımıza çıkmaktadır. Sümer’de adı Anu olarak bilinen tanrı; yukarı, gökler, cennet anlamına gelirdi. Çivi yazısı karakterinde de Tanrı kelimesine karşılık gelen *Dingir* işareti ile yazılır. Özelliği itibarı ile Sümer panteonunun yüce tanrısıdır. Bu tanrının kült merkezi *Uruk*’tur. Babil’in cennet tanrısı olarak da bilinir (Lurker, 1984: 12-13). Mezopotamya’da gökle ilişkilendiren, panteonun en popüler ve en kudretli tanrısı olan bu tanrı, Sümer geleneğinde An/Anu olarak da bilinir. Yeryüzünden “*Ki*” (*yeryüzü tanrıçası*) ayrıldığında gökyüzünü ele geçirerek, bildiğimiz evreni yaratan tanrıdır. Üç katlı gökyüzü teorisine göre de Anu göğün en üst katında yer alır. Sümerlilerin bilinen en büyük manevi tanrısıdır. Bu tür tanrılar özelliklerine göre değerlendirmekle onları daha doğru tanımlamış oluruz. Tanrılar hiyerarşisinin en tepesindedir. Yaratılıştaki ilk hareketi sağlayan gök tanrısıdır. Tanrı Anu, Anşar ve Kişar’ın oğlu olarak da kabul edilir. Yürüsü yeryüzü Tanrıçası Uraš’tır; daha sonraki dönemlerde ise “*Ki*” ile evli olarak karşımıza çıkar. Babilli’lere göre de Antu adında bir karısı vardır. Tanrı Anu neredeyse tüm dönemlerde karşımıza çıkar. Mezopotamyalıların en önemli tanrılarında birisi olmasına rağmen Anu’nun kişiliği yeterince tanımlanamamıştır (Black ve Green, 2003: 29).

İnsanlardaki “*Göğe bakma*” deneyiminin bizim anlayamayacağımız bir biçimde günlük yaşamda sürekli olarak mucizelerle karşılaşmaya açık olan ilkel insan açısından anlamı farklıdır. Göğe bakmak “*aydınlanmak*” demektir. Gök, ilkel insanın yaşam gücünün temsil edemediği “*bambaşka bir şeyi*” mükemmel bir biçimde temsil eder. En yüksek olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir nitelikler. İnsanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, mutlak gerçek, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Örneğin gök, yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır (Eliade, 2009: 61-62). Tanrı Anu’yu da bu bağlamda düşünmek gerekir. Diğer tanrıça ve tanrılarda kendilerini gök ile ilişkilendirirler. Bunlardan bir diğeri Tanrıça İnanna’dır. Bu tanrıça metinlerde geçtiği şekli ile “*Ben göğün kraliçesi, ben Abzu’ya-Eridu’ya gitmek istiyorum. Bey Enki’ye bir dua*

söyleyeceğim... Bilgi sahibi olan yerin ve göğün kutsal derecelerini bilen, tanrıların planlarını bilen...” (Farber, 1995: 285-291) ben diyerek devam eden bu satırdan da anlaşılacağı üzere, panteonun bazı tanrıların diğer bir karakteristik özelliği de kendilerinin göklerle olan ilişkisi ve bağı gibi özelliklerinin olmasıdır.

Sümer'in en önemli tanrılarından biri olan *Enki/Ea* ise fonksiyonel olarak diğer tanrılardan farklı olarak karşımıza çıkar. Enki yani Akadca adıyla Tanrı Ea, yeraltı tatlı su okyanusunun “*abz/su*” tanrısıydı; özellikle bilgelik, büyü ve uygarlığın sanatlarıyla ilgili tanrısıydı (Black ve Green, 2003: 74). Tanrı Enki'nin en büyük özelliği ise her şeyin mutsuz görüldüğü anda sınımlanacak son yer olarak karşımıza çıkmasıdır (Zgoll, 2009: 32). Bu tanrıya kurtarıcı tanrı da diyebiliriz. Bu tanrı kurnazlığı ve kıvrak zekâsı ile uzun dönem Sümer panteonunda kendini göstermiştir. Bu tanrının kutsal ve gizemli mekânı *Abz/su* bölgesidir. Bu bölge Tanrı Enki'nin annesi Tanrıça Nammu ve karısı Damgalnuna'nın da memleketidir. Bu kutsal olan mekânda Enki'ye bağlı yaratıklar ve kötü ruhlar vardır ve bu yüzden Tanrı Enki değişik varlıklarla ilişkilendirilir. Bunlardan en önemli olanı balık figürüdür. Enki'nin kutsal olarak nitelendirilen mekânı, tatlı su olan *Abzu* bölgesinde balığın önemli bir geçim kaynağı olması da Enki'nin balıkla bu durumdan dolayı ilişkilendirilmiştir diyebiliriz (Black ve Green, 1992: 27).

Tanrıların, kendi yarattıkları tanrılara karşı otoritenin sağlanması adına giriştikleri eylemler de olmuştur. Bu duruma örnek olarak Eski Mezopotamya yaratılış destanı olan “*Enuma Eliş*” destanın ilk konusunda da geçer. Bu destanın öncü konusu olan kutsal birleşimin yani tatlı ve tuzlu su olan “*Abz/su ve Tiamat'ın*” birleşimidir. Bir diğer ifade ile Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşimin yeri olan “*Şattul-Arab'da*” birleşerek akan bu iki nehrin temsili olan *Abz/su* ile günümüzdeki adı Basra Körfezi olan tuzlu suyun temsili *Tiamat'ın* birleşimi ve bunların temsili dişi ve erkek olarak tanrılar yaratılır. Yaratıcı tanrıların isteği gibi bir yaşam sürdürmemeleri üzerine kendilerini yaratan tanrılar tarafından, öldürülen *Abz/su'nun* intikamını almak isteyen Tanrı *Tiamat*, kendisine âşık olan Tanrı *Kingu* ile birlikte canavar yaratır. Sonraki dönemlerde de karşımıza çıkacak olan Tanrı *Marduk* yani *Asur'daki* versiyonu olan Tanrı *Aşşur*, yapılan mücadelede canavar ve Tanrı *Kingu'yu* yener ve Tanrı *Tiamat'ı* gövdesini ikiye ayırarak cezalandırır. Bu durumu Mezopotamya coğrafyasında mücadelenin sadece insanlar arasında olmadığını tanrılarında kendi aralarında mücadele ettiğinin göstergesidir diye yorumlayabiliriz.

Mezopotamya panteonunun en önemli tanrılarından biri olan Enlil Akad diliyle Ellil'in de Tanrı Anu'nun çocuğu olduğu söylenir. Ayrıca bu tanrının Enki ve Ninkî'nin soyundan gelen koruyucu tanrı olduğu bilinir (Black ve Green, 2003: 74). Karısı da Tanrıça Ninlil'dir. Bu tanrı esasen Tanrı Anu'nun varisi olarak kabul edilir. Bu tanrı yeryüzü, heybetli dağların, başka toprakların tanrısı olarak da bilinir. Sıfatlarından da anlaşılacağı gibi bu tanrı doğa olaylarına hâkim olmasından dolayı Mezopotamya'daki yaşamsal zincirin önemli halkasıdır demek mümkündür. Bu tanrı göklerde kehanetlerinde *Boötes* takımyıldızı ile ilişkilendirilir.

Sümerlilerden Samilere geçen kültür aktarımında, Sümer tanrılarının isimleri değişerek Samilerde de karşımıza çıktığını görmekteyiz. Birkaç örnekle açıklayacak olursak Sümerlilerdeki Enki, Akadlılar da Ea adı verilen küçük kardeş, becerileri nedeniyle Tanrı Enlil'in veziri yani başvekili konumundaydı. Tüm tanrıların anası olan, serbest özgür

aşkın koruyuculuğunu üstlenen güçlü ve doğüstü görülen Sümerlilerin İnanna'sı Akadların İstar'ı idi bu kişilik. İkinci bin yılın sonuna doğru Babil'in genç tanrısı Marduk kendini *Enki/Ea*'nın oğlu ilan edilerek Tanrı Enlil'in tahtına oturur. Bu tanrılar arası dönüşüm ve yer değişikliği zamanla devam etmiştir (Bottero, 2012: 114-115). Bir diğer örnek Sümer gökyüzü tanrısı olan An'ı ile Babil'de Anu olarak görmekteyiz. Anu Sami toplumlarında sadece gök tanrısı olarak kalmamış insanlara krallık ve gücün onun tarafından verildiğine inanılmış ve süre gelen bir tanrı olarak da karşımıza çıkar.

Eski Mezopotamya'nın her dönemine damgasını vuran ilahi dişliliği ve bereketi temsil ettiği düşünülen, Sümercedeki adı itibarıyla *Inanna/Nin-ana* yani göklerin beyçesi (efendisi) anlamına gelir (Black ve Green, 1992: 108). Bu tanrının bölge insanı için göksel âlemlerde ki Tanrı Anu'ya eş değer dişi tanrı olarak da algılanmıştır diyebiliriz. Nitekim An/Anu'nun kızıdır. Bu tanrıça birçok büyük tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Bu tanrının diğer dönemlerde de karşımıza Akad dilindeki *İstar* adıyla, daha sonraları da Arap kaynaklarında "*Eštar, Athtar, Astarte*" ve İncil'de ise "*Ashtoreth*" olarak karşımıza çıkar. Bu tanrının Mezopotamya'nın her dönemine damgasını vurduğunu söyleyebiliriz. Bu tanrıçayı farklı kılan en önemli özelliği babası gibi evinin göklerde olması, adından anlaşıldığı üzere "*E-ana/Gökyüzünün Evi*" ve göksel âlemle ile ilişkilendirilmesindedir (Black ve Green, 1992: 113). Bu durum Tanrıça *Inanna/İstar*'ı da ulaşılamayan, görülemeyen mistik bir özelliğe bürümüştür. Bu durum tanrıçanın Mezopotamyalıların hayatında önemli yere sahip olmasına neden olmuştur. Sümer kültürünün sonlarında düşük konuma sahip olan Babil tanrısı "*Marduk*", zamanla bölgenin ve dönemin en tanınan ve etkili tanrısı olur. Tanrı Marduk ve Asur daha sonraları konumları ve fonksiyonları itibarıyla bu coğrafyada tekrar ön plana çıkarlar.

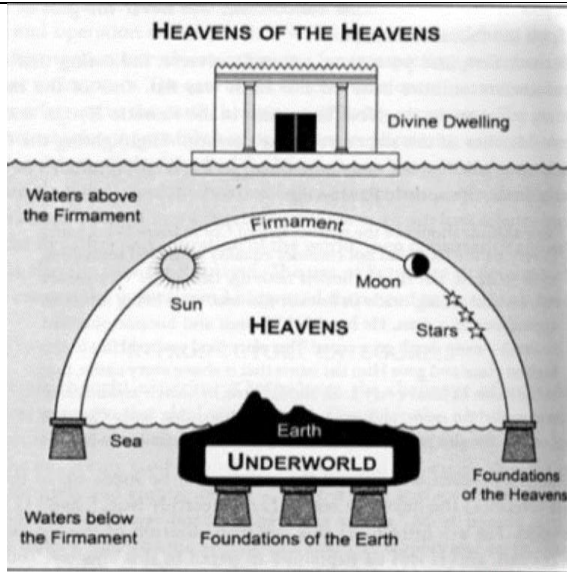
Mezopotamya yaşamının dinamiği, tanrıların gelişimi ve gidişini de yansıtır. Bu halkanın dönüşümü Babil zamanında donar ve yeni bir tanrı köklü bir şekilde zaferini ilan eder. Buna örnek olarak Babil'in efendisi Marduk gösterilir. En üst ve tek tanrı olarak ortaya çıkar. Marduk pozisyonu itibarıyla eski tanrıları yener, Babil'in yaratılış destanı olan *Enuma Eliş*'te de ilk anne olan Tiamat'ı öldürür ve ondan kendi dünyası Babil'i yaratır (Uhlig, 2006: 33-349). Tanrı Marduk fonksiyonel olarak Sümerlerdeki kurnaz tanrı Enki'ye benzetilir (Black ve Green, 1992: 128). Bu tanrının diğer bir özelliği de dönemin ve coğrafyanın en kudretli tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Zamana mekâna ve topluma göre değişerek karşımıza çıkan Sami kavimlerinin tanrıları da M.Ö. II. Binyıldaki Mezopotamya kavimlerinde olduğu gibi panteonlara sahiptiler.

Mezopotamya'daki Asur bölgesi ve kültüründe de Tanrı "*Aššur*" karşımıza çıkar, bu önemli karakter esasen Babil'in efendisi Marduk'tan sıfatlar ve fonksiyonel olarak hiçbir farkı yoktur. Bilim dünyası bu iki tanrıyı birbirilerine benzetirler. Bir ulusu sembolize eden bu tanrı, kendi adını taşıyan şehirler, isimlerle de anılmıştır. Babil kültüründen fazlasıyla etkilenen Asurluların birçok mitolojik ve dini hadiselerinin temeli de Babil kültürüne dayanmaktadır. Tanrı Aššur'a esasen birçok yakıştırma yapılmıştır. Hatta Sümer tanrı göklerin en yüce sayılan tanrısı, tanrı Anu'nun babası *Anšar* ile özdeşleştirilmiştir (Black ve Green, 1992: 37). Kadim Mezopotamya dünyasının diğer önemli tanrı figürlerinden olan ve göklerin tanrıları gibi gizemli özelliğe sahip, yeraltının kudretli ve tehlikeli tanrıçası *Ereškigal*'dir. Diğer tanrılara göre metinlerde adı az geçen bu tanrıça genellikle kötülüklerle anılır. Edebi metinlerde adı geçen bu tanrıçaya ait kült merkezde tespit edilememiştir. Bu alanda çalışan uzmanlara göre de özellikleri kesinlik

kazanmayan bu tanrıça için “*Inanna'nın Ölüler Diyarına İnişi*” adlı mitolojik metinlerde *Inanna*'ya da atfedilen (Kahya, 2013: 86) “*Onun temiz omuzları keten kumaşı ile kapatılmaz. Onun göğüsleri şagan-kabı gibi dolgun olmaz. Onun trnakları üzerinde bir balta gibidir. Başındaki saç toplanır sanki pırasaymış gibi*” metinlerde geçen bu satırların içeriğine bakacak olursak bu yakıştırmanın tanrıça Ereškigal olma olasılığı daha yüksektir. Çünkü bu tür betimlemeler yeraltı varlıkları ile ilişkilendirilir. Metinlerde adı büyük yeryüzü kraliçesi olarak da çevrilen bu tanrıça yeraltı dünyasına hükmeder (Black ve Green, 1992: 77).

Tanrılara hizmet etmek için yaratıldıklarına inanan Eski Mezopotamyalılar ölüm sonrasında yaşamın başka bir âlemde devam ettiğini düşünmekteydiler. Günümüzde olduğu gibi o dönemlerde de ruhun varlığına ve ölümlerle birlikte bedenden ayrıldığına inanılmaktaydı. Ruhun bedeni terk etmesinin ardından ölümler diyarına gidebilmesi ve oranın bir sâkini olabilmesi durumu mevcuttu. “Yeraltındaki diğer bir tanrısal gücün fonksiyonu olarak *demonların/ifritlerin* yani kötü ruhların, yer altı tanrılarının da hizmeti ve emrinde olmaları” kanaatimce insanlarda öteki dünyanın da tanrıların kontrolünde olacağı düşüncesi oluşturmuştur (Kahya, 2015: 25-46). Ölüler âlemini, yeryüzünün altını ve bu âlemin kontrolünde etkisi olan tanrıları betimleyen ifadeleri “*Inanna'nın Ölüler Diyarına İnişi*”, “*Dumuzi ve Geştinanna*”, “*Dumuzi'nin Ölümü*”, “*Udug-hul*” ve “*Gilgameş, Enkidu ve Ölüler Diyarı*” isimli metinlerde görebiliriz. Bu bağlamda Mezopotamyalıların göklere olan ilgisi kadar, yeraltına ve buraların yöneticilerine dair düşüncüleri olmuştur diyebiliriz. İnsanlar yeraltında birtakım cezalandırmalara maruz bırakılacağına inandırılmıştır. Bu yüzden suç ve ceza kapsamında tanrıça Ereškigal bu coğrafya insanın bilinçaltında önemli yere sahip tanrılar arasında yerini alır.

Şekil 3: Göklerin Tasavvuru

Kaynak: Godawa (2011)

Şekil 3'teki kadim dünyanın bu genel tasvirinde gökler, yeryüzü ve yeraltı üç katlı evrenin kozmik evrimsel yaratılışı işlenmiştir. Evren sema yani gökler, yeryüzü ve yer altı olarak üçe ayrılmıştı. Sümer, Akad, Babil, Asur gibi ardışık medeniyetlerde de evrenin yaratılışında tanrılar konum itibarıyla yerini almıştır. Örneğin tanrı Anu gökler üstünün ve göklerin baş tanrısı yani ulaşılması zor olan cennetin tanrısıdır. Ereşkigal ise yeraltı tanrısı sıfatı ile cehennem ve kötülüklerin tanrısı olarak tanımlanmıştır (Godawa, 2011: 4). Bu bağlamda yukarıda belirttiğimiz gibi evrenin yaratılışı ve yapısına göre tanrıları ve bu tanrıların fonksiyonlarını da öğreniriz.

Kadim Mezopotamya'daki tanrısal güç, insanların yaşadığı kültür katmanlarında da bahsedilirdi (Smith, 1982: 18). Bu durumda tanrıların, toplumların kültürlerindeki yerinin önemini anlıyoruz. İlkel toplumların çok zor şartlarda, yalnızca var olmaya yetecek güce sahip olduklarının düşünülmesi doğru bir çıkarım değildir. Tam aksine kadim dünyanın insanları; evreni, doğayı ve toplumlarını anlamaya yönelik bir istek ve gereksinimle davranmışlardır (Atsız, 2004: 101). Bundan dolayıdır ki tanrı gibi bir kavramı hayatlarına sokarak hayata anlam verme gereksinimini duymuşlardır.

Genel itibarıyla tanrıların dünyayı kaostan kurtaran, dünyaya çekidüzen veren ve dünyadaki yaşamı kurallara bağlayan olarak görülür. Kadim Mezopotamyalıların tanrı tasavvurları hemen hemen hepsi dişi, erkek ya da insan biçimindeydiler. Tanrıları güçlerinin birbirilerine eşit olmadığı ve insanüstü güçlerin atfedildiği varlıklar olarak kurgulanmıştır. Bu tanrılar, insanlarla da aynı duygu ve zaafıya sahiptiler (Black ve Green, 2003: 196). Aynı duygu ve düşünceye sahip olduğu bilgisi ile insan ve tanrı arası duygudaşlığın olması amaçlanmıştır diyebiliriz. Tanrıların her birisi yaşamda aktif bir göreve, karaktere ve gücü bağlı oluyorlardı. Tanrıların bu karakter ve güçleri, kendilerini aktif olarak bitkilerde, suda, ayda, güneşte ve hayatta öneme sahip olan birçok şeyde açıkça gösteriyorlardı. Çünkü tanrı yaşamdı, doğaydı, süreklilikti (Ciziri, 1997: 21).

Sıfatları itibarıyla doğa ile ilişkilendirilen tanrılar, görev itibarıyla dünyayı ve yaşamı anlamlı kılmak ile görevlendirilmiş, doğanın mutluluk kaynağı olarak görülmüşlerdir. İnsan bu bağlamda kendi kendisinin bilincindedir; geçmişi, geleceği, yaşamı, yaratılışı ve ölümü düşünür. İnsanın bu zihinsel soyutlamaları yapması insan yaşamında cisimciliği ve simgeciliği geliştirmiştir denilebilir. (Fromm, 1993: 278). İnançlardaki temel disiplin, tanrıların ilk önce dünyayı yaratan, insan yaşamını yöneten gerçekler olarak algılandığı, asıl ve en etkili olanlarının ise göklerle ilişkilendirildiği gerçeğidir (Armstrong, 2008: 179). Bunun sebebi de göklerin erişilemez görülemez bir gizeme sahip olmasıdır. İnsan asil, bilen, icat eden, sonsuzluğu düşünen, ideali, değerleri ve iradesi olan bir varlıktır. Kısacası insan, benliğinin şuurunda olan kendini bilen varlıktır (Şeriatı, 2016: 53).

4. SONUÇ

İnsanın doğası gereği düşünce derinliği ilerledikçe ve kendisini varoluşun en mükemmel durumda hissettiği an da varlık âlemi hakkında düşünmeye başlamıştır. İnanıkları tanrıların sonsuz güce sahip olduklarını düşünmeleri ve bu tanrıları karşılarında güç ve otoritenin sahibi olarak görmeleri insanları derinden etkilemiştir. İnsanoğlunun tanrısal güçleri arzu etmesinin sebebi, doğaya karşı bağımsızlığını elde etmek istemesindedir denilebilir.

Tanrı ve din kavramları olarak inanın etkili ve yoğun yaşandığı bu coğrafyada, bilinci yoğunlaşmış insanın kendi dünyasıyla karşılaşmasıdır asıl gizem. Bu düşünüş biçimi aslında yarattığı yaratılış anlayışından kaynaklanır. Mezopotamyalıların dünya görüşünde yaratıcı, evreni, dünyayı, toplumu ve sınıfı yaratan çeşitli aşamalarda tanrılar, insan zihni ve inancında sosyal ve sınıfsal düzenin yaratıcı rolünü oynarlar. Yani insanın yaşam süreci ve insanlık kurumlarının birlikte evrimleşmiş olmasından ötürü, evrenin her algılanması tanrı bağlamın da insanı hep düşündürmüş ve dönüştürmüştür (Aygün, 2015: 3). Bu coğrafyada her zaman inanç ve güç, bu tür gizemli varlıklara atfedilmiştir.

Mezopotamya; güneşin, ayın ve yıldızların ritmik uyumu, yer ve göğün birbirleriyle olan mistik/gizemli evliliğin arasındaki tanrıların, insanların ve inançların bıraktıklarıdır.

Mezopotamya'yı anlamak; din, doğa ve onun güçleri arasındaki dayanışma ve tersleşmeler üzerinden değerlendirmekle mümkündür.

KAYNAKÇA

- Adler, A. (1995). *İnsan Tabiatını Tanıma*. (çev. Ayda Yörükân). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Armstrong, K. (2008). *Tanrı'nın Tarihi*. (çev. Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel). İstanbul: Ayraç Yayınları.
- Atsız, H. (2004). Psikoanalitik Kuramda Dinin Kökeni ve Gelişimi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(3), 95-120
- Aygün, V. (2015). *Eski Mezopotamya Kavimlerinde Yaratılış*. Yüksek Lisan Tezi. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.
- Black, J., & Green, A. (1992). *Gods, Demons, and Symbols of Ancient Mesopotamia*. Austin: University of Texas Press
- Black, J., & Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritlet Semboller*. İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Bottéro, J. (2006). *Kültürümüzün Şafağı Babil*. (çev. A. Berktaş). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bottéro, J. (2012). *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*. (çev. M. E. Özcan). Ankara: Dost Yayınevi.
- Bultmann, R. (1958). *Jesus Christ and Mythology*. New York: Charles Scribner's Sons,
- Ciziri, Ş. (1997). *Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih ve Uygarlık*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Eliade, M. (2009). *Dinler Tarihine Giriş*. (çev. L. Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ergüven, A.R. (1996). *Dinlerin Kökeni ve İslam'da Reform*. İstanbul: Berfin Yayınları.

- Farber, G. F. (1995). "Inanna and Enki" in Geneva: A Sumarian Myth Revisited. *Journal of Near Eastern Studies*, 54(4), 287-292.
- Fromm, E. (1993). *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri*. (çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Payel Yayınları.
- Godawa, B. (2011). Mesopotamian Cosmic Geography in the Bible. *BioLogos*. (Erişim: 10.12.2016), https://biologos.org/uploads/projects/godawa_scholarly_paper_2.pdf
- Günbattı, C. (2000). Eski Anadolu'da Su Ordali. *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, (4), 73-88.
- Hattstein, M. (2009). *Mitoloji, "Kadim Yakındoğu Mitolojisi"*. (çev. N. El-Hüseyni), İstanbul, NTV Yayınları.
- Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography*. Indiana: Eisenbrauns Winona Lake.
- Jacobsen, T. (1977). *The Intellectual Adventure of Ancient Man: An Essay of Speculative Thought in the Ancient Near East*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson, E.D. (2008). *The Phenomenon of God-nap in Ancient Mesopotamia: A Short Introduction*. UK: Universty of Birmingham.
- Jung, C.G. (1982). Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi. (çev. Engin Büyükkınal), İstanbul:, Say Yayınları.
- Kâhya, Ö. (2013). *Sümerce Metinlere Göre Eski Mezopotamya'da Öteki Dünya Anlayışı*. Yüksek Lisan Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kâhya, Ö. (2015). Sümerce Kaynaklara Göre Ölüler Diyarının Yeri. *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, 9(2), 25-46.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler "Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri"*. (çev. Ö. Büze), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Leibniz, G. (1949). *Metafizik Üzerine Konuşma*. Fransız Klasikleri 7. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Lurker, M. (1984). *The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons*. London: Routledge
- Nietzsche, F. (2014). *Tanrı Öldü, Tanrı Ölmüştür ve İnsanlar Dünya'da Yapayalnız Kalmıştır*. Ankara: Yason Yayınları.
- Rochberg, F. (1996). Personifications and metaphors in Babylonian celestial omina. *Journal of the American Oriental Society*, 116(3), 475-485.
- Rochberg, F. (2004). *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. New York: Cambridge University Press.
- Segal, R.A. (2012). *Mit*. (çev. N. Öрге). Ankara: Dost Yayınevi.
- Smith, G. V. (1982). The Concept of God/the Gods as King in the Ancient Near East and the Bible. *Trinity Journal*, 3(1), 18-38.

- Şeriati, A. (2016). *İnsan*. (çev. Şamil Öçal), Ankara. Fecr Yayınları.
- Taylor, R. J. (2006). *An Analysis of Celestial Omina in the Light of Mesopotamian Cosmology and Mythos*. Master Thesis. Nashville: Vanderbilt University.
- Uhlig, H. (2006). *Sümerler "Tarihin Başlangıcından Bir Halk"*. (çev. N. Ersoy). İstanbul: Telos Yayınları.
- Uncu, E. (2013). Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü. *History Studies*, 5(1), 349-366.
- Zgoll, A. (2009). *Mitoloji, "Kadim Yakındoğu Mitolojisi"*. (çev. N. El-Hüseyni). İstanbul: NTV Yayınları.